

Jurij Mitrofanenko, *Ukrajńska atamańszczyzna 1918–1919 rokiw*, wyd. III, Kropywnyćkij 2016, Imeks-ŁTD, ss. 240

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2018.025>

Wojna domowa na terenie rozpadającego się Imperium Rosyjskiego w latach 1917–1922 pełna jest do dziś nieopracowanych przez badaczy tematów. Jednym z nich było do niedawna zjawisko tzw. *atamańszczyzny* na Ukrainie w latach 1918–1920. Nad Dnieprem powstało wtedy wiele oddziałów militarnych, przeważnie o charakterze nieregularnym, którymi dowodzili watażkowie zwani atamanami, na wzór przywódców Kozaków zaporoskich z epoki nowożytnej. Mimo romantycznych nawiązań do przeszłości stali się głównie znani z antysemitkich pogromów, niesubordynacji względem władz Ukraińskiej Republiki Ludowej oraz nierzadko zwykłego bandytyzmu. Zjawisko *atamańszczyzny* przez długie lata nie było obiektem zainteresowania większości historyków, najczęściej opisywano je pobieżnie. Lukę wypełniło dopiero pojawienie się monografii Jurija Mitrofanenki.

Ukraińska atamańszczyzna 1918–1919 składa się ze wstępu, czterech rozdziałów, wniosków autora oraz skromnego aneksu w postaci tabeli. Pierwszy rozdział (s. 10–46) to omówienie dotychczasowej historiografii i źródeł archiwalnych dotyczących tematu *atamańszczyzny*. Mógłby w zasadzie stanowić część wstępu, ale z uwagi na jego rozbudowanie autor podjął słuszną decyzję o utworzeniu z tego obszernego fragmentu osobnej części książki. Mitrofanenko podjął się nie tylko oceny źródeł, ale również omówienia poglądów politycznych autorów oraz ich stosunku do atamanów.

W drugim rozdziale (s. 47–99) poruszono genezę fenomenu *atamańszczyzny*. Ma on charakter chronologiczno-problemowy. Jego cezurę obejmują okres kilku miesięcy – od listopada 1918 do kwietnia 1919 roku. Autor podzielił go na trzy podrozdziały. W pierwszym opisał sformowanie atamańskich zagonów w trakcie powstania przeciwko władzy hetma-

na Skoropadskiego. Drugi podrozdział został poświęcony wpływowi części ukraińskich polityków oraz konfliktów wewnętrznych na funkcjonowanie i rozwój *atamańszczyzny*. W ostatnim Mitrofanenko opisał problem transformacji powstańczych oddziałów, dowodzonych przez atamanów, w czynniki destabilizujące sytuację na terenie kontrolowanym przez Ukrainą Ludową (URL), co przyczyniło się do znacznego osłabienia sił Dyrektoriatu oraz spadku jego popularności w oczach ukraińskiego społeczeństwa. Ukraiński badacz przytacza różne przykłady nadużyć, niesubordynacji, zbrodni wojennych (również pogromów antyżydowskich) czy przypadków tworzenia przez poszczególnych atamanów niezależnych chłopskich „republik”.

Rozdział trzeci (s. 100–160) został poświęcony osobliwościom i typologizacji *atamańszczyzny*. To zdecydowanie jedna z największych zalet recenzowanej monografii. Nie jest to, co prawda, pierwsza próba typologizacji atamanów, jak zaznacza sam Mitrofanenko, przed nim podejmowali się jej ukraińscy politycy Wołodymyr Wynnyczenko i Borys Martos, wojskowi Ołeksandr Udowyczenko i Mychajło Omelianowycz-Pawłenko czy historyk Matwij Stachiw. W każdym z przypadków kryteriami były geneza, obszar działań, wpływ na walkę o niepodległość, stosunek do władz URL i współpracy z regularną armią czy sympatie polityczne (s. 124–125). Tymczasem typologizacja Mitrofanenki została oparta głównie na motywach postępowania atamanów. Badacz brał pod uwagę: 1) cechy indywidualne i psychikę watażków, 2) wewnętrzną motywację, 3) ideologiczne zasady funkcjonowania atamańskiego zagonu, 4) relacje z władzą centralną oraz 5) skutki działalności (s. 126). Na podstawie powyższych kryteriów podzielił ich na cztery grupy o charakterze: kozakofilsko-romantycznym, umiarkowano-konstruktywnym, socjalno-destrukcyjnym i wojskowo-opozycyjnym (politycznym). Zaproponowana przez autora typologizacja zostanie omówiona, wraz z uwagami, w dalszej części recenzji.

W ostatnim rozdziale (s. 161–197) Mitrofanenko przedstawił działania, jakie Dyrektoriat podjął, aby przeciwdziałać samowoli atamanów i sianej przez nich anarchii. Obok typologizacji *atamańszczyzny* jest to kolejny niezwykle wartościowy fragment monografii, gdyż dotychczas ten temat nie znajdował się zbyt często w kręgu zainteresowania historyków. Mitrofanenko wskazuje na etapy konfrontacji Dyrektoriatu z *atamańszczy-*

zną. W okresie od stycznia do maja 1919 roku, gdy Petlura przeciwdziałał głównie niektórym szkodliwym elementom tego zjawiska, ale nadal żywił nadzieje na skuteczne wykorzystanie atamanów do walki z bolszewicką Rosją oraz wzmacniania swej pozycji względem innych frakcji politycznych w URL. Kolejny okres – maj–sierpień 1919 roku – przyniósł znaczące zmiany w nastawieniu Dyrektoriatu do niepokornych atamanów. Po nieudanym puczu atamana Wołodymyra Oskiłky Petlura zmienił swoje nastawienie do *atamańszczyzny* i rozpoczął formowanie w pełni regularnej armii oraz zaostrzył swe postępowanie względem niezdiscyplinowanych watażków. Kolejne zmiany przyniósł okres od września do grudnia 1919 roku, gdy Dyrektoriat ponownie skorzystał ze wsparcia atamanów podczas wojny z Siłami Zbrojnymi Południa Rosji gen. Antona Denikina. Współpraca rządu URL z watażkami nie przyniosła jednak oczekiwanego rezultatu, więcej – trzech atamanów: Omelan Wołoch, Mykoła Danczenko i Juchym Bożko dokonało puczu w miejscowości Lubar, gdzie próbowali obalić Petlurę i przeciągnąć resztę sił URL na stronę bolszewików. Mimo że zamach stanu powiódł się tylko częściowo (puczyści zrabowali skarb URL), to doprowadził do załamania się frontu i przejścia wojsk ukraińskich do walki partyzanckiej, a rząd do udania się na emigrację. W drugim podrozdziale opisano z kolei przypadki procesów sądowych nad atamanami. Mitrofanenko przedstawił okoliczności, które znacząco wpływały na przyjętą formę postępowania oraz wyroki. Wskazał przy tym na brak konsekwencji ukraińskiego sądownictwa w zakresie treści wydawanych orzeczeń, co dobrze widać na przykładzie przeciągających się postępowań i łagodnych wyroków względem niektórych atamanów (kwalifikowanych przez Mitrofanenkę do tzw. grupy socjalno-destrukcyjnej) oraz błyskawicznego procesu Petra Bołoboczana, pułkownika cieszącego się szacunkiem wielu kozaków, zakończonego wydaniem wyroku śmierci za próbę przejścia dowództwa nad swoją dawną formacją.

Wartościowym fragmentem recenzowanego opracowania jest dodatek w postaci tablicy przedstawiającej typologizację i obszar działalności 35 atamanów działających na terytorium URL w latach 1918–1919 (s. 207–209). Jest to pierwszy tego typu przypadek podzielenia atamanów nie ze względu na ich poglądy polityczne czy przynależność partyjną, ale główny motyw działań. Jak wspomniano wcześniej, Mitrofanenko podzielił ich

na typy: kozakofilski-romantyczny, umiarkowano-konstruktywny, socjalno-destrukcyjny i wojskowo-opozycyjny (polityczny). 18 z nich zaliczył do grupy umiarkowano-konstruktywnej, 12 do socjalno-destrukcyjnej, czterech do wojskowo-opozycyjnej i w końcu jednego do kozakofilskiej-romantycznej.

Atamani z najliczniejszej z wymienionych grup charakteryzowali się głównie walką w obronie rodzimego regionu oraz, w przypadku niektórych z nich, tymczasowym sporem z Dyrektoriatem, który nie zawsze był wywołany z ich winy. Jako przykład może posłużyć Danyło Terpyła ps. Zeleńj. Konflikt między nim a rządem URL wybuchł z powodu prób zdeprecjonowania atamana w oczach ukraińskiego społeczeństwa oraz nieudanej próby rozbicia jego oddziałów, co opisuje Mitrofanenko. Poza nim w tej grupie wyróżniali się oddani Dyrektoriatowi dowódcy, jak np. Petro Diaczenko, twórca bitnego Pułku Czarnych Zaporozców.

Grupa socjalno-destrukcyjna to przede wszystkim sprawcy pogromów, osoby nieposłuszne rozkazom, okazjonalnie przechodzące na stronę bolszewików oraz wykorzystujące swe stanowisko do wzbogacenia się. Cechą charakterystyczną ich oddziałów był niski poziom dyscypliny, często też niska wartość bojowa i liczne rabunki ludności cywilnej, nie tylko zresztą żydowskiej. W tym gronie znaleźli się ewidentni zbrodniarze jak Iwan Semesenko i Ołeksza Kozyr-Zirki (który był pierwowzorem Kozyra-Łeszki, jednego z bohaterów powieści Michaiła Bułhakowa pt. *Biała Gwardia*), pierwsi sprawcy pogromów, sympatycy komunizmu jak Swirid Kocur czy awanturnicy pokroju Josypa Bidenki. Atamani z tej grupy stali się symbolami *atamańszczyzny* lat 1918–1919.

Atamani wojskowo-opozycyjni byli z kolei dowódcami, których głównymi motywami była chęć zmiany polityki Dyrektoriatu, odsunięcie Petlury od dowodzenia i wpływ na politykę kadrową w wojsku. Mitrofanenko zaliczył do tej grupy Matwieja Hryhoriewa, Wołodymyra Oskilkę, Petra Bołboczana i Omelana Wołocha. Może dziwić to, że w opracowaniu o *atamańszczyźnie* znaleźli się jej zagorzali przeciwnicy w osobach Oskilki i Bołboczana, ale Mitrofanenko przekonująco tłumaczy podjęcie ich tematów w swej książce:

Nie zważając na to, że dwóch z nich – W. Oskilko i P. Bołboczan – było zaciętymi przeciwnikami demokracji w armii, a O. Wołoch i M. Hryhoriew – zwolennikami powstańczej struktury, wspólnym źródłem ich wystąpień przeciwko Dyrektoriatowi były właśnie motywy polityczne, co też jest podstawą do zakwalifikowania ich do jednego typu atamańszczyzny (s. 134).

To, co łączyło powyższych dowódców, to fakt, iż ich wystąpienia w większości przypadków doprowadziły do chaosu na froncie oraz w konsekwencji do ubytków terytorialnych URL. Tyczy się to szczególnie Hryhoriewa i Wołocha.

W końcu do ostatniej grupy zaliczono Juchyma Bożkę, dowódcę formacji o wiele mówiącej nazwie „Sicz Zaporoska”. Wspomniany ataman mocno wyróżniał się na tle pozostałych zamiłowaniem do teatralnego, kozackiego ubioru i obycia. Zafascynowany nowożytnym kozactwem zaporoskim, nosił siedemnastowieczny żupan, szarawary, barankową czapkę z długim szłykiem (charakterystyczną z kolei dla osiemnastowiecznego kozactwa). Cały kostium złożył z zabytkowej odzieży zrabowanej z jednego z muzeów. Członkowie jego zagonu wyglądali nie mniej przaisnie. Bożko był zresztą przeciwnikiem regularnej armii i zwolennikiem stworzenia sił zbrojnych na wzór historycznej Siczy Zaporoskiej. Zagon sprawiał ukraińskiemu dowództwu niejednokrotnie problemy, co skończyło się interwencją płk. Wasyla Tiutiunnyka, który z rozkazu Petlury miał rozwiązać „Sicz Zaporoską”. W trakcie próby pojmania ekscentryczny ataman został postrzelony w oko i odstawiony do aresztu. Na służbę wrócił dopiero z woli Petlury w okresie wojny URL z Siłami Zbrojnymi Południa Rosji jesienią 1919 roku.

Przy definiowaniu *atamańszczyzny* Mitrofanenko słusznie zwraca uwagę na to, że część ukraińskich badaczy i publicystów błędnie interpretuje to zjawisko jako fragment ruchu powstańczego, czyli zarazem niepodległościowego. Powoduje to następnie problemy z właściwym ocenieniem wielu kontrowersyjnych zachowań watażków, zwłaszcza pokroju Semesenki czy Bożki. O ile *atamańszczyzna* wywodziła swe korzenie z antyhetmańskiego ruchu powstańczego, to – jak słusznie wskazuje autor recenzowanej pracy – wielu atamanów wykorzystało swą pozycję i popularność do reali-

zowania własnych, przyziemnych zachcianek. Z ruchu wyzwolenczego zjawisko to transformowało się, jak wyraża się niejednokrotnie Mitrofanenko, w „dewiację”. Biorąc pod uwagę liczne negatywne następstwa działalności wielu watazków, ciężko odmówić racji ukraińskiemu badaczowi.

Autor wykorzystał do napisania swej monografii bogaty materiał źródłowy z pięciu ukraińskich archiwów oraz szeregu wydawnictw źródłowych. W bibliografii znalazły się również wspomnienia, opracowania i artykuły naukowe opublikowane w okresie międzywojennym (m.in. seria 11 tekstów Mykoły Seredy opublikowanych w 1930 roku na łamach czasopisma „Litopys Czerwonoi Kałyny”⁹), zimnej wojny¹⁰ oraz pozycje wydane po 1991 roku w niepodległej Ukrainie¹¹. Ponadto Mitrofanenko posłużył się wydaniem prasowymi z epoki, co pozwoliło mu na bardziej dokładne poznanie poglądów poszczególnych atamanów oraz stosunku poszczególnych ukraińskich frakcji politycznych do ich działalności.

Obok masy atutów opracowanie Mitrofanenki ma niestety również parę braków. Jednym z nich jest brak szerszego i bardziej szczegółowego ujęcia problemu antysemickich pogromów dokonywanych przez wielu krnąbrnych i nieposłusznych Dyrektoriatowi atamanów. Zagadnienie to jest o tyle ważne, że wpłynęło na stosunek państw Ententy do władz URL, a po

⁹ M. Sereda, *Otamanszczyzna. Otaman Palijenko*, „Litopys Czerwonoi Kałyny” (ŁCZK) 1929, cz. 3, s. 22–24; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Bożko*, ŁCZK 1930, cz. 1, s. 10–12; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Szepel*, ŁCZK 1930, cz. 2, s. 6–8; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Bołbaczan*, ŁCZK 1930, cz. 3, s. 15–16; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Semesenko*, ŁCZK 1930, cz. 4, s. 12–14; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Wołoch*, ŁCZK 1930, cz. 5, s. 12–14; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Bidenko*, ŁCZK 1930, cz. 6, s. 17–20; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Wołyneć*, ŁCZK 1930, cz. 7–8, s. 23–25; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Anhel*, ŁCZK 1930, cz. 9, s. 14–16; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Jurko Tiutiunnyk*, ŁCZK 1930, cz. 10, s. 15–17; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Kozyr-Zirka*, ŁCZK 1930, cz. 11, s. 11–13; idem, *Otamanszczyzna. Otaman Lachowycz*, ŁCZK 1930, cz. 12, s. 18–20.

¹⁰ Zob. m.in. Ł. Szankowski, *Ukrajńska Armija w Borot’bi za derżawnist*, Miunchen 1958.

¹¹ Zob. m.in. W. Sidak, *Połkownik Petro Bołboczan: trahedija ukrajinskoho derżawnyka*, Kyjiv 2004; W. Łobodajew, *Револуційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.*, Kyjiv 2010; M. Kowalczyk, *Bez peremożciw. Powstańskij ruch w Ukraini proty bitohwardyjskich wijsk henerala A. Denikina (czerweń 1919 r. – lutyj 1920 r.)*, Kyjiv 2012.

zamordowaniu Petlury w Paryżu w 1926 roku adwokat zamachowca użył tematu pogromów dokonanych przez atamana Semesenkę do stworzenia strategii obrony swego klienta, co zresztą zakończyło się uniewinnieniem zabójcy. Autor *Ukraińskiej atamańszczyzny* niejednokrotnie przywołuje zagadnienie antysemickich masakr i rozbojów w kontekście socjalno-destrukcyjnej natury części atamanów, ale to zdecydowanie za mało. Mitrofanenko powinien poświęcić pogromom nieco więcej miejsca, a nawet wydzielić dla nich oddzielny podrozdział. Niestety, nie wykorzystał też wielu materiałów dostępnych w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy w Kijowie dotyczących tego zagadnienia.

Pewne uwagi można mieć również do typologizacji części atamanów zastosowanej przez Mitrofanenkę. Nieco dyskusyjne jest przedstawienie Matwieja Hryhoriewa jako atamana wyłącznie wojskowo-opozycyjnego. Owszem, jego głównym motywem w konflikcie z Dyrektoriatem były różnice polityczne (zwłaszcza jego protest wobec prób porozumienia się z Ententą), ale przede wszystkim zasłynął jako sprawca wielu antysemickich pogromów, a o jego anarchistycznym postępowaniu i bolszewickich sympatiach donoszono Petlurze jeszcze na początku 1919 roku¹². Podwładni atamana mieli na kontrolowanym przez siebie terenie dopuszczać się rabunków na ludności cywilnej, co też wpływało na jej stosunek do URL. Nie ma żadnych wątpliwości, iż Hryhoriew kwalifikował się również do grona atamanów socjalno-destrukcyjnych. Na tym przykładzie wydaje się, iż dobrym rozwiązaniem w typologizacji *atamańszczyzny* byłoby przypisanie części watażków jednocześnie do dwóch grup.

Zbyt mało miejsca poświęcono również działaniom militarnym atamańskich zagonów i kompetencji ich dowódców. Zapewne w tym wypadku byłoby ciężko o wystawienie jednoznacznej oceny całej *atamańszczyźnie*. Tacy atamani jak Danyło Terpył, Eliasz Struk, Jurko Tiutiunyk czy Nestor Machno odnosili masę sukcesów na polu bitwy, podczas gdy inni watażkowie, choćby wymieniany nie raz Semesenko, nie mogli się poszczycić wielkimi osiągnięciami na tym zakresie, co też zapewne miało pewien wpływ

¹² Centralny Derżawnyj Archiw Wyszczych Orhaniw Włady ta Uprawninnia Ukrainy u Kyjewi, fond 1075, opys 2, sprawa 24. Raport komendanta powiatu chersońskiego nr 842 z dnia 21 I 1919 r. w języku ukraińskim, k. 5-6.

na to, że często podejmowali się bandyckiej działalności celem utrzymania popularności w oczach podwładnych.

Na zakończenie należy stwierdzić, że recenzowane opracowanie jest bardzo wartościowym źródłem wiedzy. Po raz pierwszy zjawisko *atamańszczyzny* zostało zbadane z wykorzystaniem bogatego materiału archiwalnego oraz licznej literatury dotyczącej I ukraińskiej rewolucji narodowej 1914–1923.

Marek Bogdan Kozubel (Toruń)

Róisín Healy, *Poland in the Irish Nationalist Imagination, 1772–1922: Anti-Colonialism within Europe*, Palgrave, Basingstoke 2017, ss. 321

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2018.026>

Irlandzko-polskie paralele w długim wieku XIX oraz ich wpływ na dyskurs irlandzkich działaczy narodowyzwoleńczych są tematem najnowszej książki irlandzkiej historyczki Róisín Healy. W związku z tym, że na rynku publikacji historycznych prace poświęcone polsko-irlandzkim relacjom są rzadkością, wybór tematu oraz cel postawiony przez autorkę należy uznać za w pełni uzasadniony i potrzebny. Jak wskazuje tytuł, cezura pracy obejmuje okres od pierwszego rozbioru Polski do odzyskania niepodległości przez Irlandię. Takie ramy chronologiczne badaczka uzasadnia tym, że przed rozbiorami nie było zbyt wiele kontaktów pomiędzy